

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XIII-ik évf.

Január, Február. 1878.

1-ső füzet.

SERVÉT MIHÁLY JELLEM-RAJZA.

Tollin Henrik „Charakterbild M. Servet's“
ezimü művéből.

SIMÉN POMOKOS.

A genfi tó felett hirtelen barátságtalan láng lobog fel, a melyet annak mélyen kék habjai viszzatükröznek. Nem a Vesuv az, a mi a savoyai Nápoly éjjelét megvilágítja. A türelmetlenség fákllyája gyult meg Champel piacszán. Ezernyi ezer protestáns ember veszen körül egy máglyát. A máglya tetején egy tuskón, oszlophoz kötve nagy, izmos férfi ül. Bútól halvány homlokát kén-koszoru övezi. Vállai szélesek, zömökök. Tojásdad hoszzu arczán, a melyet erélyre mutató orr, sötét merengő szemek és körszakáll szabnak meg, bús komolyság ömlik el. Két könyve vékonyához van kötve. E férfi a negyvenkét éves, spanyol Servet-y-Reves Mihály. Ma reggel még a hatalmas férfi bocsánatot kért Kálvintól, az ő legnagyobb ellenségétől¹⁾. Ez ama sötét börtönben történt, a hová őt Kálvin taszította, a hol a szokott nedves, hideg levegő vakulásal fenyegette, s a féreg ruháit öszszerágtá²⁾. Kálvin egészen viszzahuzódott tőle. Servét aztán a maga ítéletét a tanácsház előtt hallgatta végig. A mit ő tett, felelé Servét, azt azért tette, hogy az által Istennek tiszteletét előmozditsa. Ő kész a halálra. Csak azt a kegyet kéri, hogy kard által végeztessék ki. A tanács kérelhetetlen maradt. Servét még egyszer hittel erősítette ártatlanságát, s hangosan imádkozott Istenhez, hogy vádlóinak bocsásson meg. Servét dél tájban érkezett meg a vesztőhelyre. Ott arczra borult, s ismét imádkozott, hoszzusan, forrón. Ekkor arra kérte a körül-

¹⁾ Midőn Servét halála előtt két órával Kálvint a börtönbe magához kérette, kezeit megfogta, s bocsánatot kért tőle, ha valaha megbántotta. Kálvin erre szokott szigorúságával és szemrehányással felelt. (Def. Orth. Fid. p. 7.). — Ford.

²⁾ Kálvinra különös világot vet az, hogy Servétnek minden pénzét és értékes holmiját lefoglalván, róla egyáltalában nem gondoskodott, őt a legnagyobb nyomornak, elbeszélhetetlen piszoknak tette ki. — Ford.

állókat, hogy imádkozzanak érette Istennek. Most a máglya meggyúl, s a láng felcsap körülötte. Misericordias, Misericordias, irgalom, irgalom! kiálta ő a lángok közül, spanyol kiéjtéssei, de oly áthatólag, hogy az egész nép öszszerezzen, s ijedtében elhalványodik. Ámde a fa nyers volt, nem akart égni. Mint ha a fa is, a tűz is szégyenlette volna ilyen gaztettnek szolgálni. De a szánakozó lelkek száraz, égő nyalábokat dobnak a spanyol testére. Így állott ő a füst és kín középette egy fél óráig. Ekkor újra felkiáltott: Jézus, az örök Isten fia, könyörülj rajtam! Erre csak hamar porrá égett, ő is, a könyve is. (1553. október 27-én). Porból vétetett és ismét porrá lett. Pedig mennyi epedés, kutatás, törekvés; mennyi szeretet, hűség, férfi-bátorság a születés és halál közt. És most csupa hamu! ¹⁾)

¹⁾ E helyen nem tartok feleslegesnek egy néhány vonást közölni a két hatalmas ellenfél életéből. Servét is Kálvin is 1509-ben született. Servét Spanyolhonban Villanovában, Kálvin Frankhonban Noyonban. Atyjok mind a kettőt egyházi pályára szánta. Servét a dominikánus rendbe lépett, s mint ilyen az V. Károly császár gyontató atyja Quintana apródja lett és őt e minőségben Bolognába kísérte a császárnak VII. Kelemen pápa általi megkoronáztatására, a hol a szertartások pogányos voltán megbotránkozott. Kálvin szintén papi pályára lépett. De a Schweizban és Némethonban megindult reformáció mindketőnek figyelmét másfelé irányozta. Eleinte mind a kettő a jogi pályára ment. Később Servét az orvosi tudományokra adta magát. Kálvin a jogi téren maradt. E mellett tanulmányaitól fennmaradt üres idejét mindkettő a szent irás tanulmányozására szentelte. S minél mélyebben behatoltak a szent könyvbe, annál inkább érezték reformátori hivatásukat. Csakhogy nézeteiket eleinte titkolniok kellett. Kálvin, mint theologus, élesebb, logikusabb volt. Servét ellenben mélyebben bé tudott tekinteni a szent írásba és az emberi természetbe. A bölcsészetben Kálvin Aristotelest követte, s mint ilyen rideg volt. Servét ellenben a Plátó hive volt, teli nemes aspirációval, általános rokonszenvel, eleven és gazdag képzelődéssel. Végre Kálvin genfi pappá lett, Servét pedig munkának szentelte egész életét. Már 21 éves korában kiadta Straszburgban „De trinitatis erroribus libri VII.“, a következő évben (1532) pedig „Dialogorum de trinitate libri II. c. művét. Nevét mind a kettőre kitette. E műveivel magára haragitotta a reformátorokat. Elleneinek iránta tanusított ellenszenve felébresztette őt abból az édes álomból, hogy ő az egyház javítását eszközölheti. Ez okból otthagya Némethont, s Villanovanus név alatt Frankhonba ment. Itt Lyonsban kiadta 1535-ben a Ptolemaeus földíratát. Innen Viennebe ment, s a Santes Pagninus latin bibliáját adta ki Lyonsban 1542-ben.

Ez idő tájban Servétus egy új munkán kezdett dolgozni: „De restitutione Christianismi“. S míg ő ezen dolgozott, Kálvinnak egyik barátja, Trie Vilmos, a ref. egyházba lépett. Trienek lyonsi barátai azt hívék, hogy őt az egyháznak viszszyanerhetik, levelet irtak hozzá. A levélre Kálvin diktálta

De hol van az a Caracalla, a ki őt halálra kinezta? Néro, Diocletian? A pogány császár, a ki a spanyol keresztényt kivégezte? Pogány sehol sincs: poroszlói mindnyájan keresztények. Ke-

a feleletet Trienek, s abban szemrehányást tett a lyonsiaknak, hogy Servétet magok közt megtűrik. E levéllel egyidejűleg Trie elküldötte a Servét legújabb munkájának első íveit. Arneys, a kihez a levél intézve volt, a kapott íveket kezébe juttatta az ottani főinquisitornak. De az elég okot nem találván a Servét letartóztatására, szabadon bocsátotta; egyúttal meghagyván Arneysnak, hogy több bizonyítékot szerezzen. Erre Trie a Servét által Kálvinhoz irt magán leveleket küldötte el, a mikből Servétnek eretneksége constataltatván, elfogták és börtönbe vetették. Innen azonban 1553. april 7-én a kerten át menekült s Olaszhon felé indult. De kevés idő mulva szándékát megváltoztatván, Genfbe ment, a hova szombaton aug. 12-én este érkezett meg. Kálvin értesülvén Servétnek Genfbe érkezéséről, másnap elfogatta és börtönöztette. Hiában kérte a viennei inquisitio Servétet Kálvintól. Ugy látszik, saját magának tartotta fenn azt, hogy ellene kivégeztetésében gyönyörködhessek. Kedve is telt benne, mert 1553. oct. 27-én kivégeztette. És így Kálvin hajtotta végre a francia inquisitio által reá szabott ítéletet.

Már most — eltekintve ama tettnek inhumanus voltától — azt a kérdést vagyunk bátrak felvetni: Volt-e Kálvinnak, s általában a genfi tanácsnak joga arra, hogy Servétet megégettesse? Bizonyára nem. A törvénynek az a célja, hogy a társadalom biztonságát megvédje. Minden állam saját védelmére hozza a törvényeket, s a törvények csupán amaz állam területén elkövetett vétkekre terjednek ki, a melyben hozattak. Ide vonatkozólag a híres Vattel (Law of nations, ch. 19. ed. Dublin 1792) azt mondja, hogy „ha valamely hibáért elítélt vagy száműzött idegen államba menekül, ennek nincs joga őt idegen országban elkövetett vétkeiért megbüntetni“. Hasonlóképp vélekedik a tudós Story: „a törvény a vétket merőben helyi dolognak tekinti, s azt csupán ott lehet megbüntetni, a hol el lett követve. Ugyanazért egy nemzetnek sem áll jogában őt megbüntetni“. (Conflict of laws, ch. 16.) A kérdés oly világos, hogy tovább bizonyítgatni felesleges. Már most feltéve, hogy Servét bűnös volt, ő semmi bűntényt nem követett el Genf területén. Nem volt genfi polgár, s mégis börtönbe jutott oly nézetekért, a melyeket ő Frankhonban nyomtatott könyveiben nyilvánított és oly leveleiért, a melyeket ugyanonnan irt, de a minőket jellemes ember írójuk ellen nem szokott produkálni. Aztán a könyvet sem ő vitte, nem is ő küldötte Genfbe. Ellenei ármánya csempészte bé oda. Következőleg ő annak Genfbe jutásáért felelős nem lehetett, s így tartalmáért sem lehetett őt jogosan elítélni. Még ha rablást vagy gyilkosságot követett volna el Frankhonban, akkor sem ítélné volna el a genfi tanács. Midőn tehát a genfi egyház és város egy idegent, idegen államban a vallás ellen elkövetett hibáért elítélt és megbüntettet, oly birói jogot gyakorolt, a minővel Európa egyetlen állama és egyháza sem bír. Ők Kálvint tényleg egyetemes püspöknek tették, s az ő és magok részére a római pápa korlátlan hatalmát igényelték.

E mellett nem szabad felednünk, hogy Genfben nem is volt oly törvény a melynek alapján Servétet eretnekségért befogni és elítélni lehessen. Sem Kál-

resztények? Azok, még pedig rómaiak; a koszoruzott csalhatatlanság poroszlói. Avagy nem Torquemada vagy Ximenes-e az a férfi, a kihez most mindenki közeledik, a kinek mindenki köszön, s a ki előtt mindenki meghajlik? Hogy hívják azt az inquisitort, a ki magasan áll ott, fejét az égre, tekintetét a fellegek felé emelve. Az nem római inquisitor, hanem Kálvin, a protestánsok vezére. És ekkor a tanúk fellegeből, a kik őt bámulva veszik körül, elötünnek a nagy reformátorok, s neki a diadal pálmáját nyújtják. Lám, miként tölöngnek, miként hajlonganak a pikárdiai erélyes kegyessége előtt! Kálvinhoz legszorosabban Zwingly Ulrich simul. Mintha kéjéret volna rá nézve a máglya mindig emelkedő füstjéből kiolvadni azt, hogy „az Istent káromlónak még levegőt sem adnak“. Mellette gyönyörködik az Isten ítéletében Oekolampad János Bázelből, hogy most „senki sem védi a gaz spanyolt, a kit ő oly kevélynek, önhittnek és veszekedőnek“ talált. A szövetséges társak harmadika Butzer Márton Straszburgból, a ki már rég vágyott arra, hogy nyilvánosan darabokra tépje a szemtelen újítót, a ki az egyház régi szent atyáit öszszeüzta. A tulsó oldalról a szelid Melanchton közeledik, s üdvözli Kálvint azért a kegyes és emlékezetre méltó példáért, a mit ő e kivégeztetés által az utóvilágnak adott¹⁾. Hozzá csatlakozik Urb-

vin, sem az akkori jogászok nem idéznek ilyen törvényt. Kálvin hivatkozik ugyan a Justinianféle Codexre, a mely a niceai hitforma elleneit elítéli. Azt azonban igen jól tudta Kálvin, hogy ez edictum sem akkor, sem később nem volt érvényben Genfben. Erre is csupán azért hivatkozik, hogy megczáfolja Servétnek azon állítását, hogy az ős egyházban ismeretlen volt a vallásért való üldözés. A Servét ellenségeinek újabb-kori védői, érezve a rajta elkövetett jogtalanságát, II. Fridrik császárnak egy edictumára hivatkoznak. Csakhogy ha ez edictum érvényben volt, éppen úgy elítélte Kálvint és a genfi tanácsot, mint Servétet, mert az máglyára ítelt mindenkit, a ki a római egyháztól bármi tekintetben különbözött. Azonban e törvények nem voltak többé érvényben. A genfi reformáció alkalmával 1535-ben minden a régi vallásra vonatkozó törvényt félretettek. Egyedül a Kálvin által javasolt Codex volt érvényben; de ebben sem volt intézkedés téve az iránt, hogy vallási nézeteiért valaki ellen büntügyi vizsgálatot lehessen indítani. — Ford.

¹⁾ Nevezetes, hogy a szelidnek nevezett Melanchton, a ki Kálvinnak egykor azt írta: „a mi a háromságot illeti, te tudod, hogy én mindig féltem, hogy ez elébb-utóbb felmerül“ (Epist. I. IV. ep. 140), később (1539) nem szégyenlette a velenceieket figyelmeztetni, hogy a Servét eretnek és veszedelmes könyve terjed, s igyekezzenek ez istentelen tévedéseket kiirtani (Ep. I. I. p. 100.). — Ford.

nus Rhegius, a ki nem látja át, hogy miért kellett volna kimélni a minden eretnekség eme kigyóját, az emberek legmakacsabbikát. Halesius Sándor pedig a bírakat köszönti, „a genfiak nagy érdemeket szereztek magoknak az egész egyház körül az által, hogy az új Mahometet eltették láb alól“. Kálvinnal szemben, szorosán a máglya körül állanak az ő barátai: Farel Vilmos, a ki mint gyontató Servétet ez utolsó útján elkisérte. Ő szóval és tettel, nyíltan az egész világ előtt, istenteleneknek, gyáváknak és kegyetleneknek bélyegezte azokat a bírakat, a kik nem mertek kivégezni oly embert, a ki káromlásai által ezer halált is megérdemelt. Ott van Zürichből Bullinger, a kinek lelke mindig elborzad, valahányszor a spanyol eretnekségekre gondol. Mert, így szól egy mellette álló lengyelhez, ha maga a Sátán a pokolból feljönne, a spanyol beszédmódját követné. Ugy van, felelé Martyr Péter, a ki a megjegyzést hallotta, Servét az ördögnek élő fia, kinek pestist árasztó, utálatos tanát mindenütt üldözni kell. S Béza, Viret, Grynaeus, Zanchi és Musculus egy szent chorusban körüljárván az égő máglyát így kiáltanak fel, „Üdv Kálvinnak, üdv a genfi tanácsnak: A vienne-i katolikus inquisitio nem tudta elnyomni az eretneket; a genfi protestáns törvényszék porrá morzsolta. Ám dicsekedjenek a katolikusok rendszeretökökkel és Isten iránti buzgalomukkal; a protestáns egyház náloknál is kegyesebb. Ezt megmutatta a genfi máglyával!“ — — —

Voltairenek a „Szokások általános története“ című művében éppen akkora tért foglal el a genfi kegyes máglya, mint 10,000 és 100,000 más. És helyesen. Azok a népes vallató kamarák, a legkiválógotottabb börtönbeli kínzások, az a vértenger, a mit a valdiak elleni háboru idézett elé, a spanyol inquisitio és a hugonetták üldözései Franciaországban, egészen természetesen folynak a római katolicismus alapelvéből, a mely a szabad vizsgálódást tűzbe és vérbe fojtja. Csakhogy Genfben a protestánsok börtönözik bé, vallatják és égetik meg a biblia szabad vizsgálóját! Valóban ezek mindnyájan protestánsok, kiknek bölcsőjét a katolicismusban ringatták. Azonban a spanyol kivégzése Genfben mind a mellett is protestáns tény, természetes és kimaradhatatlan eredménye az akkori protestantismusnak. Kálvin az a férfi, a kit korának összes protestantismusa megbizott, hogy a protestantismusnak minden eretnekségtől való nyilvános megmentése érdekében az egész kereszt-

tény Európa szeme láttára a lángok közé dobja azt az embert, a ki a szent háromság tanát megtámadta. Nem Kálvin hibás a tettért, hanem korának protestantismusa ¹⁾. De hogy ama kor protestantismusa, sőt ama kor reformátorainak éppen oly heves mint őszinte kegyessége ily véres eredményt érlelt meg a maga kebelében, ez azt teljesen elítéli; egyszersmind tökéletes bizonyíték arra nézve, hogy bárminő nagyok, jelesek és kegyesek voltak is a 16-ik száz reformátorai, nekünk ma a mi protestantismusunkkal azok mellett nem szabad megállanunk. Miként Servétnek sorsa irányadó arra nézve, hogy az 1521-ki és a bibliához ragaszkodó protestantismus miként fajult az 1553-ki eretnek-faló dogmatikus protestantismussá, úgy a Servét elítéltetése még ma is irányadó az Istenszeretet valódiságára nézve, a mely nem kívánja, hogy embertársainkat gyűlöljük és meggyilkoljuk, hanem hogy irántok türelmesek legyünk, és azt a valódi

¹⁾ A dolog nem éppen így áll. Kálvin a Servét levelei által személyes ambícióját és theologiai nézeteit sértve érczván, soha sem tudott neki megbocsátani, mind végig gyűlölte és életére tört. Hogy gyűlölte és iránta semmi rokonszenvet nem érzett — a mint ezt a Kálvin életírói és Kálvinnak halála után kiadott levelei (a mit ő sem mert a genfi tanács tény-ismeretével szemben életében kiadni) kétszínüleg állítják — bizonyítják a Kálvin többi leveleiben és kiadott műveiben előforduló gúnyos nevek, a melyekkel ő Servétet illette: kutya, parázna kutya, otromba vadállat, gazember, sátán fajzata, pokol vadállata, spanyol kutya“. (Comm. in Joan. I, 1. Comm. in Act. 20, 28. Def. orth. fidei, p. 37. 59. Epist. ad ministros Francof.; Epp. et Respp. p. 115). S hogy Kálvin a Servét halálát ennek kivégeztetése előtt már hét évvel elhatározta és előkészítette, bizonyítja Kálvinnak a többek közt egy 1546 febr. 13-ról Fárelhez intézett sajátkezű levele, melyben úgy nyilatkozik, hogy „ha Servét valaha Genfbe jön, soha sem hagyja el élve“. (Audin, Vie de Calvin, II, 325—6. Az eredeti kézirat a párizsi cs könyvtárban van: Collection Dupuy, nro. 101. 102. sz. a.). Ha Kálvin akart volna, Servétet megmenthette volna. Az ő akarata parancs volt Genfben és Európa protestánsai előtt. Egyedül tőle függött, hogy Servét kivégeztessék, vagy ne. Bizonyítja ezt Kálvinnak fennebbi nyilatkozata; de bizonyítja Fárelnek a genfi tanács bírái elleni fennebbi kitérése, a kik a Servét kivégeztetését nem akarták. S Kálvin a megbocsátás keresztény ténye helyett úton útfélen, a szószéken (Rilliet p. 140. Henry, II, 197. Deyer, p. 332. Contra libellum Calvini, p. 25. 32.) a Servét bőrönben léte alatt napoként tartott beszédeivel, valamint szerteszét küldött leveleivel szüntelen ingerelte ellene a genfieket, bíráit, s általában ama kor protestantismusát. Nem csupán a kor protestantismusa tehát a hibás. Tagadhatatlan, hogy amaz izgalmas idők vezetői is hibáztak, nem tudták, mi a szeretet és humanitás; de a legnagyobb felelősség Kálvint terheli. — Ford.

testvériességet ohajtja, a mely az eltévedt iránt kimélettel viseltetik.

Hogy Servét hibázott-e, s ha igen, miben, azt itt eléadni nem czélunk. Ha a jeles orvos, a kinek műve néhány év alatt öt kiadást ért ¹⁾, a vérkeringés felfedezője, az özszehasonlító földírat feltalálója, a Ptolemaeus legjobb kiadásának eszközlője, az astrologus és matematikus, a kinek lábaihoz Párisban püspökök, grófok, érsekek ültek le tanulni, az általános tudós; ha mondom, ő egyik téren, a theologiai téren hibázott, azért még lehet becsületes ember, s kutathatta az igazságot egész becsülettel és az ő tévedése semmi alapot nem nyújt arra nézve, hogy őt kinozzák és megégessék. És ha csak azt vitte bátran keresztül, a mit a reformátio fő- és alapelve parancsolt; ha bibliailag és theologiaiilag tovább látott azoknál a hősöknél, a kik őt megégették; ha mélyebben belémerült az istenszeretet titkaiba, az isteni kegyelem szívébe, megtilthatta-e ekkor neki valaki, hogy kutatásait kövesse, csak azért, mert a reformátorok előtt egyszer eretneknek és Istent káromlónak tünt fel? Servéttel egy harmadik reformátio kezdődik a Lutheré és tridenti zsinaté mellett: ²⁾ a szabad bibliai gondolat reformátioja, a Krisztus iránti vidám lelkiismeret reformátioja, az Isten által bételt emberiesség reformátioja. Hogy ez a reformátio némely tekintetben magasabban áll a szolgálai akarat, s az égbe vagy pokolba való jutás előre elhatározásának reformátiojánál: azt a jövő könnyen átláthatja. Most csak azt szeretném, ha kortársaink előtt tisztán állana, hogy mi igaztalanságot követnénk el a genfi vértanúval szemben, ha az ő jellemrajzát bírának iratai és színezete után akarnók változni. Nem az a torzkép Servét, a mivé őt a Kálvin önmegtegetése tenni akarta.

Ha nem szabad kétségbe vonnunk azt, hogy Servétet az ő nagy századának legnagyobb férfiai mellé, sőt egy Kálvin mellé is oda lehet és kell állítani ³⁾, akkor a történelemnek jogában áll,

¹⁾ Syruporum universa ratio, ad Galeni censuram diligenter exposita. Cui post integram de concoctione disceptationem, praescripta est vera purgandi methodus, cum expositione Aphorismi: Concocta medicari. Michaele Villanouano auctore. etc. Parisiis, S. Colinaei, 1537. 8-o. Megjelent még 1545. 1546. 1547 és 1548 években.

²⁾ Tollin, Luther und Servet. Berlin bei Meklenburg, 1875. 8-o.

³⁾ Stähelin, Calvin, I. 428.

hogy róla elfogulatlan, párt-színezet nélküli jellemrajzot adjon. Hogy ezt elérhessük, fel kell emelkednünk a f o r r á s o k h o z , hogy őt magát halljuk és tetteit lássuk. Servét jellemének történeti kúcsát az ő kegyessége teszi. Mint jelentékeny sebész, gyakorló orvos, az orvosi tudományokban jártas író, az utolsó tizenegy év alatt a viennei érseknek, Palmiernek, házi orvosa, midőn a genfi törvényszék előtt vallatják, semmi fontosabbat nem tud felhozni élete első tizenhét évéből, csak azt, hogy szülei nemes családból származtak és keresztények voltak ¹⁾, hogy Toulouseban a jogi egyetemen először akadt egy bibliára, s abból tanuló társaival egy evangéliumot elolvasott ²⁾, hogy a toulousei biblia megtalálása után biblia-kutatóvá lett, lelkében az igazság iránt buzgóság lakott, keresztény életet élt, s theologiai irataiban semmi más célja nem volt, minthogy lelkét megmentse és a jó lelkeknek segítsen; és hogy Isten előtt, saját lelkiismeretében meg van győződve, hogy igazat mondott és helyesen cselekedett, s még ma is azt hiszi, hogy jó szándékból jót cselekszik ³⁾. Ha pedig az igazság utáni kutatása közben tévedett ⁴⁾, kész arra, hogy megjavuljon, s kegyelemért és könyörületért imádkozzék ⁵⁾. Ez orvos saját hitéért halt meg, s a halónak végszavai a lángok közt éppen azok, a mik első szavai valának: „Jézus, az örök Isten fia, könyörülj rajtam!“ Vajon a kik Servét jellemét elfogulatlanul vizsgálják, e tények látására nem azt kell-e gondolniok, hogy a haldokló kegyes ember volt ⁶⁾; a mennyiben a kegyesség nem azt teszi, hogy az ember már minden igazsággal bír és azt gyakorolja is, hanem hogy az Isten kedvéért szívvvel és lélekkel, szóval és tettel őszintén törekszik a jó után.

Servét tanult a zsidóktól (hebraica veritas), tanult a pogá-

¹⁾ Genfben 1553. aug. 23-án a qu. 3.

²⁾ Qu. 4. 1. 1. Hogy miként nézett ki ekkor Toulouseban, l. Raumer Taschenbuchját 1874. III. Bibliai álláspontjára nézve pedig Hilgenfeld Zeitschrift 1875. 1.

³⁾ V. ö. a 10. qu. a 20. 21. qu.-val és az 1553 aug. 15-ki 2. qu.-val.

⁴⁾ Qu. 15. V. ö. Raumer Taschenbuchja 1874. 77—98. lapjaival.

⁵⁾ V. ö. a 16. qu.-t az 1553. aug. 14-ki 4. qu.-val.

⁶⁾ Igen helyesen kérde Saisset a Servét hite őszinteségében kételkedő Kálvintól: „qu'est ce qui luttaít en lui contre vos instances, unies à celles de Farel, quand vous lui demandiez une abjuration avec la vie pour recompense? Etait-ce encore l'orgueil? évidemment non; c'était sa conscience et sa foi.“ p. 223.

nyoktól (Plátó, Zoroáster, Trismegistus) és tanult a muhamedánoktól (Alkorán). Azonban ő kegyességével keresztény volt; mert egész kegyessége Krisztusnak történetileg élő személyében és szellemében gyökerezik. Servét 1531-ben kiadott első művében a többek közt azt mondja: ¹⁾ „Krisztus a mi békénk, a mi igazságunk, megszenteltetésünk. Krisztus a világ lelke, sőt több a lelkénél; mert általa élünk, nemcsak ez ideiglenes, hanem az örök életben is: az ideiglenest igéje által, az örökkévalót teste (Uri vacsora!) által adta nekünk. Én őt többnek szeretném nevezni a dicsőség fényénél; mert Pál a megfeszítettet a dicsőség urának nevezi. Ő a csillag, a mi hajnal-csillagunk. Ő a világossága a világnak, Istennek, a népnek. Az ő arczának fénye megvilágítja az egész eget. Krisztus az az isténi erő, a mely által a dolgok öszszege teremtetett. A megfeszített Krisztusról való elbeszélés a maga csodálatos szeretete hatalmával uralma alá vetette a világot, s a szellemeket minden fegyver-zőrej nélkül fogságra vive még jobban hatalma alá fogja vetni. Krisztusban feltalálod az atyának minden bölcsességét: az ő szájában az új törvényt, az Isten igéjét, a mely minket az atyának megismerésére vezérel ²⁾. Mert Isten előtt kiválóan kedves, ha értelmünket a Krisztus követése annyira elfoglalja, hogy mi meg vagyunk győződve mindarról, a mit ő mondott, s a hoz biztos hittel ragaszkodunk. Ugy van, Isten oly bensőleg szerette az ő fiát, hogy a Krisztusban való hitnek emez egy parancsa ránk nézve az öszszes törvények képét viseli, s az ennél sokkal nagyobb hasznaot áraszt ránk ³⁾. A történeti Krisztus öszszes szavainak csupán egy célja van, az, hogy mindnyájan higyük, hogy ő Isten fia, s az általa árasztott üdvben bizzunk. Ez az én tudományomnak tulajdonképi alapja. A történeti Krisztus az én egyetlen tanító mesterem ⁴⁾. Ez a Krisztus prédikálta legelőbb az evangeliumot. Csak az ő mondásaiból nyeri az apostolok egész tudománya a maga teljes értelmét, világosságát és fényét. Az apostolok cselekedeteiről irt könyvben az apostolok min-

¹⁾ De Trinitatis erroribus libri septem, per Michaelem Serveto, alias Reves ab Aragonia Hispanum. Hagenoviae, 1531. 8-o. (119. l.) fol. 78a.

²⁾ Fol. 78 b. V. ö. Theol. Stud. u. Krit. 1875. 720 s. köv. l.

³⁾ Fol. 82 b: „ut hoc unicum de fide in Christum praeceptum sit loco universae legis subrogatum“.

⁴⁾ Nam Christus est mihi unicus magister.

den prédikálása arra az egy dologra irányul, hogy az élő Jézust élénk állítsa, s minket meggyőzzön arról, hogy ez az ember Jézus az Isten fia, az üdvözítő ¹⁾). A mi azonban az ige személyének tudományos fejtegetését illeti, minden józan vizsgálódásnak a Jézus Krisztus történeti személyére kell irányulni. Érte emeltem én szót. Ez a czélja a János prédikálásának is ²⁾). Tán azt mondod, hogy keveset használ a Jézus Krisztus külső történeti arczára való tekintés. Én azt mondom, hogy sokat használ, ha hittel tekintesz reá. A mig szivedben hitetlenség és gúny honol, hiában tekintesz reá és szólasz így: „Miféle ember ez“, mint ha nem ismerve az emberben levő isteni természetet, az embert kisebbiteni akarnád. Ha pedig hiszel, akkor e tekintettől soha sem fogod elfordítani szemeidet: mert a testi szemek magokkal vonják a lelki szemeket ³⁾). Ennyire függ minden a történeti Krisztus ismeretétől. És ha mi őt, az embert, nem ismerjük, akkor semmit sem ismerünk ⁴⁾). Ily nagy dolgokat mivel a Jézus Krisztus dicsőséges eljövetele, hogy t. i. minden, az ég is, a föld is megújult. Minket az égbe juttatott: Isten maga fedezte fel magát előttünk az ő oraculum a kijelentése által. Béléptünk az Isten kapuján, s midőn béléptünk, béléptük azt, a mi ott elrejtve volt, érintjük az ő szavát saját kezeinkkel, s észreveszszük az ő szellemét saját magunkban ⁵⁾). És ha még oly különbféle úton és módokon kerestük is Krisztusnak gazdagságát, még sem mondottunk evel semmit, a mi az ő méltóságának megfelelően. Maga Pál sem tudja ezt magának másként megfejteti, minthogy Krisztus előtt csodálkozásban tör ki az Isten kincsei és titkai felett ⁶⁾). Így beszélt a husz éves Servét.

Egy évvel később irt második művében ⁷⁾ a következő nyilatkozatát olvassuk: „Én azt mondom neked, hogy tégedet csak az menthet meg, ha hiszed, hogy maga az ember Jézus Isten fia, a ki a te lelked üdvére adatott, s bűneid jóvá tételéért

¹⁾ Fol. 82b: „esse Christum, filium Dei, salvatorem“.

²⁾ Fol. 86b: Az itt érintett „pro quo dico“-ban valami magasztos, megragadó van a beszéd közepén. Az ő kegyességének illetén naiv kifejezései a legjellemzőbbek.

³⁾ Fol. 90a. — ⁴⁾ Fol. 109a. — ⁵⁾ Fol. 109b. — ⁶⁾ Fol. 112a.

⁷⁾ Dialogorum de Trinitate libri duo. De justitia Regni Christi, Capitula quatuor. Per Michaellem Serveto, alias Reues, ab Aragonia Hispanum. (Hagenouiae) Anno 1532. 8-o (A—F 8).

szenvedett¹⁾. E dologban Keresztelő Jánosnak, Mártának, a százasnak, Náthánielnek és a körümetéltnek tiszta és világos vallástétele fekszik előttünk. Bár az én lelkem is amazok együgyűségében és hitében halna meg, nem pedig tanítóink egyikének vagy másikának elménczkedésében²⁾. Mert miként egykor Krisztus képére lettünk teremtvé, úgy most már Krisztus képe szerint újulunk meg és születünk újra. A zsidók birodalma a test birodalma volt; a test birodalma volt a pogányoké is, a melyhez mi tartoztunk³⁾. Az élő Krisztus országa a szellem országa. S a testről a szellemre való átmenetel, a mely egyszersmind a Krisztus országába való bemenetelt is alkotja, az ő elismerése és a benne való hit által történik meg, a menyiben ennek égi újjászületés által kell végbemenni. Mi miudaddig csupán lelkes emberek (*homines animales*) vagyunk. Ez az újjászületés pedig egyáltalában nem alapul az embernek saját erőin, hanem az atyától nyert vonás és saját felvilágosodása ereje által kell ennek elkezdődni és valósulni, miután ő csak kegyelemből hívja és szabadítja meg azokat, a kiket akar; mert ez nem a mi törekvésünktől és akarattunktól függ, hanem az Isten kegyelmétől⁴⁾. Így beszélt a huszonegy éves Servét.

És Servét egész haláláig hű maradt e hitéhez. Ezeket a valóságokat találjuk fel huszonegy évvel később kiadott művében⁵⁾, csakhogy itt jobban belé vannak merülve az imádkozásba, bibliailag tovább fejlődve, mélyebben felfogva, s közvetlenebbül alkalmazva az életre. A hol 1531-ben és 1532-ben csak „üdvözítő“, vagy a „te üdvözítő“ állott, annak helyébe most „az én üdvözítőm és szószólóm“-at, vagy „a mi üdvözítőnk és hűséges urunk“-at s több eféléket teszi. Sőt az ő szivbeli kegyességének némely új kifejezései virágokban és gyümölcsökben törnek elé.

¹⁾ Fol. 9b.

²⁾ Fol. 10b: „utinam in simplicitate et fide istorum moriatur anima mea et non in versutiis alicujus ex magistris nostris“.

³⁾ Quod erat nostrum.

⁴⁾ Fol. 30b.

⁵⁾ *Christianismi Restitutio*. Totius ecclesiae apostolicae est ad sua limina vocatio, in integrum restituta cognitione Dei, fidei Christi, justificationis nostrae, regenerationis baptismi, et caenae domini manducationis. Restituito denique nobis regno coelesti, Babylonis impiae captivitate soluta, et Antichristo cum suis penitus destructo. בעת ההיא יעמוד מיכאל השדך και ἐγένετο πόλεμος ἐν τῷ οὐρανῷ. M. D. LIII. Hátul: M. S. V. (= Michael Servetus Villanouans) 8-o (734. l.).

„A keresztény vallás helyreállítása“ című művében azt olvassuk: „Minden tőlem kitelhető ábitattal folytonosan kértem az örökkévaló isteni ige igazságának ismeretét ama felkenttől, a ki egyedül van nekünk jelül adva. Némely dolgot el is értem az ő kegyelme által, bár tökéletes nem vagyok, s nem is fogtam fel tökéletesen ¹⁾. A z e g é s z b i b l i á n a k, sőt az ő szövetségnek is, a c z é l j a K r i s z t u s, az élő ember fia. Mielőtt eljött volna, a képe már adva volt az emberekben és más teremtményekben. Ha Ádámon, Ábelon, Énókon és Noén elkezdve minden pátriárkán, királyon, papon és prófétán átmész ²⁾, bennök rátalálsz a K r i s z t u s á r n y é k á r a. Sőt ezt nemcsak azok személyében, hanem azok hivatalában is feltalálod, miként a pásztor, a földmives és a vinczellér árnyéka volt Krisztusnak, az igaz pásztornak, az igaz földmivesnek és vinczellérnek. Ugy van, a K r i s z t u s r ó l v a l ó t i t o k képe le volt rajzolva a föld gyümölcseiben, az állatokban, kövekben, drága gyöngyökben, az ásványokban, kincsekben, a forrásokban, folyamokban, kútakban, az esőben, fellegekben, a mennydörgésben, villámlásban és szélben. Krisztus volt rajzolva a paradicsomi eledelben, a mannában, az Áron veszszőjében, a fából készült szövetség-ládában, az ércz kigyóban, a szövetség ládájában, az arany, ezüst és más edényekben, a vizet adó sziklában, a kőből épült templomban, a szeglet-kőben; az oroszlánban, a sasban, a gerliczében, a galambban, a borjuban, bárányban és a többi dolgokban. És mindaz, a mi Krisztust ábrázolta, meg is tartatott benne. Ő a kezdete és vége minden dolognak. Benne van a mintája, eszménye és teljessége mindennek ³⁾. Semmit sem használnak nekünk az ásványok, állatok, növények, az étel, ital, orvosság, testi dísz vagy érzéki inger, ha Krisztusban ábrázolva nincsenek és nem csupán ő nyújtja nekünk. És ha te ezeket most még nem érted, majd át fogod látni ezután a benső emberben ⁴⁾. A látásról az imádásra kell átmennünk: mert az imádás előre felteszi a látást: „A ki engem imád, az az atyát inádja, éppen úgy, mint a ki engem lát, az az atyát látja ⁵⁾. Lelkileg kell látni azt, a mi lelkileg imá-

¹⁾ 51. l. — ²⁾ 217. l.

³⁾ In eo (Christo) est omnium specimen, omnium idea et omnium plenitudo.

⁴⁾ 218. s köv. l. Az ő test. prófétiának fennebbi allegorikus felfogása szokott dolog volt a 16. százban. Kevesen látták át az allegorikai magyarázat hiányait és alaptalanságát. — Ford.

⁵⁾ 219. l.

d a n d ó. Azonban az igazságot meg kell különböztetni az árnyéktól. Azért mondom én, hogy a test, a lélek, a halál, a pokol, minden korábbi büntetés, minden béléltás, tudomány, a mit az ember lát, szagol, ízlel, érez, az angyalok és ördögök szolgálatai, valamint az ég, föld, nap, hold és minden egyéb muló, az árnyékban elmúlt, az igazság nem volt benne, hanem csak az árnyék. Egyedül Krisztusban van az igazság, az örökkévalóság, egyedül benne van az egész teljesség, a mi egész üdvösségünk. Egyedül ő legyen a mi mindenek felett mindig áldott Istenünk. Amen¹⁾.

Látni lehet, hogy a kitünő orvos és természetvizsgáló mindig újra Krisztusra irányozza lelki szemeit. Ellesi szavait, a melyek az ő veséjéig hatnak, s az Isten fiát tiszta kebelével öleli át²⁾. Mert a szellemi embernek kedves és kellemes dolog, ha Krisztusról beszélhet, s az ő titkait mélyebben nyomozhatja. „Arra törekszem minden erőmmel“, így szól, „hogy őt megismerjem, azon tűnődöm éjjel nappal, mialatt az ő kegyelméért és az igaz ismeret kijelentéséért esedezem³⁾. Mi magunk sziveinket nem tudjuk megvilágítani. Mert valamint a világnak ama világossága, a mely a napot az éjjeltől elválasztja, egy égi testbe öszszenőtt, s ebből másokra kiárad, éppen úgy Istennek ama lényeges és világossága öszszenőtt a Krisztus Jézus testében, s innen reánk átsugárzik. Ebből az ő s naphól nyerte a másik nap is a maga lételét, s egyszer-mind megtartja a dolgokban a maga jelképes jelentését. Mert a miként azt mondjuk, hogy az eredeti világosság a napban van, s a különböző csillagokban alsóbb fokú világosságok vannak: úgy van ez Krisztusban is, hogy ő mindig az első és mindennek feje⁴⁾. Mert az az egy Krisztus minden istenit és embert vissza tükröz a maga testének alkotásában⁵⁾, éppen úgy, miként benne minden más dolog

¹⁾ 247. l: „In solo Christo est veritas, aeternitas, in eo solo est tota plenitudo, et tota salus nostra. Sit ille solus super omnia semper benedictus Deus. Amen“. Ugy látszik, hogy e hely eredeti szövegének hibás pontozása Servétet is tévútra vezette. — Ford.

²⁾ (De trinit. errorib. fol. 11 a.): „Sincero pectore verum Christum et eum totum divinitate plenum agnoscimus„.

³⁾ 248. l: in eo (Christo) cognoscendo jugiter laboro, dies noctesque meditor, ejus misericordiam implorans et verae cognitionis revelationem“.

⁴⁾ 253. l. V. ö. Hilgenfeld Zeitschrift. XIV. 2. 241—263. l.

⁵⁾ 269. l: „Unus Christus divina et humana in unius sui corporis plasma-te recapitulat.

egy, Isten és ember egyek benne. Egyek benne az ég és föld. Ő az igaz mindenható teremő és az igaz Jehova. Egyedül az övé legyen a dicsőség, az ország és minden hatalom örökké, a ki az atya Istennel a lényeg és szellem egységében kormányoz. Ámen¹⁾. Ám legyen, hogy a középkori álláspont minden előítélete oda irányul, hogy egy imádkozónak, a ki előtt Krisztus ember, Isten, Jehova, központi ember, a mindenség központja és minden dolog ő s képe, Jézus Krisztusnak ezélatos káromlását és kisebbitését veti szemére²⁾.

Azonban a kire már egyszer három száz év óta az eretnekesség mocska ráragadt, azt az ember nem hajlandó oly gyorsan Isten gyermekének elismerui. Mindazáltal Servét a maga hitét nem a püspökök gyülekezetére, nem is az egyház hitformáira, hanem csupán magának Krisztusnak bizonyítékaira alapította.

„Előttem Krisztus“, így szól ő, „a történeti Krisztus az egyetlen evangelista. Krisztus maga prédikálta a mennyország evangéliumát, hirdetve egész haláláig, hogy ő az Isten fia, s minden jót ígérve azoknak, a kik azt hiszik. Ő ama kifejezésért halt meg, a melyben magát Isten fiának mondotta.³⁾ S éppen ezért nekünk az Isten fia mindenünk is, és magában foglal mindent. Ő a mi atyánk, testvérünk, urunk, barátunk; ő a mi papunk, templomunk, oltárunk, áldozatunk; ő a mi megigazulásunk, kibékülésünk, s minden egyébünk⁴⁾. Csodálkozhatnánk azon, hogy Jézusnak az Isten fiának prédikatiója egykor a zsidóknak boszúság, a pogányoknak bolondság volt, ha nem látnók, hogy még ma is sok keresztény van, a ki azon megbotránkozik és esztelennek tartja. Sőt sem hallani, sem hinni nem akarják, hogy ez az ember Isten fia, hanem Kaifással így kiáltanak fel: „Istent káromolta. Feszítsd meg! feszítsd meg!“⁵⁾ Te pedig kedves olvasó, ha Jézust szereted, akkor valóban bensőleg csüngesz a Krisztuson, tőle függesz, s egész sziveddel benne leszel ugyanynira, hogy téged a ti kölcsönös szeretetektől sem halál, sem ijesztés el nem szakíthat, éppen úgy, a miként ez Pállal történt. Róm. 8, 35-39. A szeretet az, a mi ti-

¹⁾ 286. l: „Cui soli cum Deo Patre in substantiae et spiritus unitate regnanti, sit in aeternum gloria imperium et omnis potestas. Amen“.

²⁾ Erre pedig semmi oka sincs, mert úgy látszik, hogy a Jézus istenségére vonatkozólag Servét sem tudott teljesen szabadulni a középkori eszmék befolyásától. — Ford.

³⁾ 290. l. — ⁴⁾ 296. l. — ⁵⁾ 292. l. —

teket a Krisztus veséiben elhelyez, eltölt és tökéletesít. Tekints Krisztusra, a ki annyira odaadó irántad, hogy te őt mint barátodat, testvéredet és megbékéltetődöt szeretheted; a ki téged annyira szeretett, hogy éretted örömet ment a halálba. Mindenek fellett szeretetreméltóvá teszen tégedet előttem, oh Jézus, az a pohár, a melyet érettem megittál, és az a műved, hogy engemet kibékéltettél. Nagy a szeretet ereje, a melynek a hit útát tör¹⁾. Azért könnyörgünk az atyához az ő nevében, mert ő Krisztusban a mi atyánkká lett; könnyörgünk a fiu nevében, a kit az Isten érettünk adott; könnyörgünk a szent lélek nevében, a mit ő velünk közlött. Efel azonban nem hájguk át a szent irás által kiszabott határokat²⁾.

A tudományos íróknak nem szokása műveikbe imákat szőni. Servét Mihály orvos sem akar ima-mintát adni. Az uri ima őt teljesen kielégíti. De a miként orvosi műveibe bibliai magyarázatokat sző, mert lelke a bibliában élt, éppen úgy belészövi theologiai műveibe az ima-fohászokat: mert theologiai tanulmányait az ima vezeti. A mit ő ír, az ur előtt írja. Az mellette áll és rátekin. Az író pedig a mester lábainál ül s annak intéseit lesi. Miért ne szólítsa meg tehát azt, a kinek jelenlétéről bizonyos, sőt neki világosságot és erőt ad, őt bátorítja? E férfi kegyességében nincs semmi mondva csinált dolog, semmi mesterség és kétszinkedés. Lelke éppen úgy imádkozik, a mint tudója lélekel. Hallgassuk meg csak, miként imádkozik az a férfiu, a kit minden reformátor Istent káronlónak és a Krisztus becsülete bémocskolójának kiáltott ki. Servét mindjárt a „Restitutio“ előszavát a következő szavakkal zárja be: ³⁾ „Oh Jézus Krisztus, Isten fia, a ki nekünk égből adatott, s a ki a feltárult Istenséget magadban láthatólag kijelented, oh! fedezd fel magadat a te szolgád előtt, hogy valósággal feltáruljon előttem ama magasztos kijelentés. Közöld a te jó szellemedet és ható igédet az esdeklővel; igazgasd az én lelkemet és tollamat, hogy a te Istenségednek dicsőségét hirdethessem. Ez az ügy a tiéd, s ez kifejti az atyától nyert dicsőségedet valamint a te lelkedét is; oly ügy ez, a mely, midőn a te égi igazságod felől szorgalmatoskodtam, isteni sugalom következtében feltűnt előttem, hogy vele foglalkozzam. A vele való foglalkozást már egyszer elkezdtem és most újra kényszerítve vagyok, hogy vele foglalkozzam, mert valóban eljött az ideje, hogy én azt magának

¹⁾ 368. l. — ²⁾ 707. l. — ³⁾ 4. l.

a dolognak bizonyos voltából, s az idő világos jeleiből minden kegyes ember előtt bébizonyítsam. Te tanítottad nekünk, hogy a világosságot ne rejtjük el. Azért jaj nekem, ha én az evangéliumot nem hirdetem ¹⁾. Minden kereszténnyel közös az az ügy, a melyről itt szó van, oly ügy az, a mely iránt mindnyájan el vagyunk kötelezve. Most már csak az marad hátra, kedves olvasó! — így folytatja tovább — „hogy Krisztus iránt egész életedben jó indulattal légy, s az egész dologra figyelj az igazság eziczoma nélküli beszédében“ ²⁾. A „Restitutio“ I. könyve, melyben „a világ veszedelméről és annak Krisztus általi megújulásáról“ ³⁾ szól, a következő szavakkal végződik: „Azért kérjük mi tőled, oh uram Jézus Krisztus, az Isten országát. Hadd uralkodjék a földön a te igazságod! Metéld körül, oh uram, a mi szívünket, hogy a kígyó többé ne diadalmaskodjék rajtunk. Engedd a te szolgádnak, a ki éretted tusakodik, hogy az ördögi sárkány-kígyó ellen (a ki ama vadállatnak, a pápának a hatalmat adta) a te hatalmaddal férfiasan küzdjön, s a szívbeli körülmetélkedés következő (L. II. p. 411. sq.) titkait is feltárja, hogy a te könyved mindenki előtt nyitva legyen. Mert te, a ki hazudni nem tudsz, magad jelentetted ki Dánielnek, hogy az ő és új testamentum könyveinek, a vadállat elpusztítása következtében, fel kell nyitniok a római birodalom fennállása alatt, miként azok most felnyitnak. S akkor a te ítélő széked a mennyben felállittatik, viaskodó szolgálid az antikrisztus szarvát letörik, s a te országod szenteid számára helyreáll.“ ⁴⁾ Miután Servét egy más helyen az iránti nézetét kifejezte, hogy a keresztség, a kicsiny és hívésre nem alkalmas gyermekekre ⁵⁾ való kiterjesztés által elpárolog, így folytatja: „Oh mindenható atya, atyja az irgalomnak, ragadj ki minket nyomorultakat a halálnak eme sötétségéből a te fiad, a mi urunk Jézus Krisztus neve

¹⁾ A törvényszék előtt is hivatkozik arra, hogy őt írásra a biblia índította. „Car Notre Seigneur nous a commandé en S. Matth. X. que ce que lui nous aura révélé en secret, que nous ne le devons point cacher, mais le communiquer aux autres: et aussi dit au V. Ch. que le lumiér qu'il nous aura donné nous ne la devons point mettre sous le banc, ni sous l'escabelle, mais en lieu qu'elle luise aux autres, et que ainsi selon Dieu et sa conscience il pensoit avoir bien suivi tous les passages de la Ste. Ecriture qui parlent de telles questions et aussi les premiers anciens Docteur de l'Eglise caet“. (1553 aug 23. 10. qu. a gení vallatásnál).

²⁾ Restit. p. 4. — ³⁾ Restit. De regeneratione. I. I. p. 410. — ⁴⁾ Restit. p. 410.

⁵⁾ V. ö. Magazin d. Ausl. 1875. 333—336. l.

által. Oh Isten fia, Jézus Krisztus, a ki érettünk meghaltál, hogy mi ne haljunk meg, siess segítségünkre, hogy meg ne haljunk ¹⁾. Azt az egyet kérjük tőled esedezve, a mint te magad tanítottad nekünk: Szenteltesd meg a te neved, jöjjön el a te országod, s oh uram, te magad is jőj! A Jelenések könyvében a te mátkád, az egyház, így hí téged kérve: Jőj! A te fiad szelleme ugyanott azt kiáltja: Jőj! A ki ezt hallja, mindenki kiáltsa, kérje és mondja ezt Jánossal: Jőj! És te bizonyára eljössz, mert magad mondottad: Hamar eljövök. Jel. 22, 20. S eljöveteled által bizonyára elpusztítod az antikrisztust. 2 Thess. 2, 8. Ugy legyen, Ámen ²⁾.

Az „eretneknek“ benső hit-életére nézve a műve főbb szakaszai végein adott imáknál sokkal jellemzőbbek azok az ima-fohászok, a melyek az ő magyarázata között, szívéből önkénytelenül, mintegy öntudatlanul elétörnek: „Oh Jézus, az Isten fia, könyörülj rajtunk most, hogy mi téged Isten fiának elismerjük ³⁾. Cselekedje az ur Jézus Krisztus, hogy ennek bennünk szerencsés kimenetele legyen“ ⁴⁾. „Oh Krisztus Jézus, mi urunk Istenünk (domine Deus noster), légy jelen közöttük, oh! jőj el és harcolj érettünk“ ⁵⁾. „Nem a pokolból fogunk mi feltámadni, a jövő itélettől sem féltünk, mert mi már most örök élettel vagyunk megajándékozva ⁶⁾, a melyre bár mindnyájunkat elvezetne a mi szelid urunk Jézus Krisztus, az Isten fia, az örök élet eme szerzője és végrehajtója. Ámen“ ⁷⁾.

Nemcsak ott imádkozik Servét forrón, a hol az egyházat építi: akkor is forrón imádkozik, midőn elkeseredik és buzgósága felángol, megtámadja az észszel és szent irással ellenkező boszorkányszerűt, s villámokat szór a Beliál gyermekei ellen. Már fennebb láttunk egy néhány példát. Végül még csak egyet. „A ki igazán hiszi, mondja Servét, hogy a pápa az antikrisztus, annak azt is iga-

¹⁾ Servét a szent lélek nevében is imádkozik. De a szent lélekhez azért nem imádkozik, mert ez imádkozás módra semmi példát nem lehet találni a bibliában: „Ad Spiritum sanctum nec ante nec post incarnationem leguntur seorsim factae preces“. (Restit. p. 707.). Tehát Servét még az imádkozásban is bibliai theologus.

²⁾ Restit. p. 576.

³⁾ Restit. p. 22.

⁴⁾ Restit. p. 287. a III. k. előbeszédje végén.

⁵⁾ Restit. p. 366. a „De regeneratione superna“ előbeszédjének a végén.

⁶⁾ V. ö. Jahrb. f. prot. Theologie. 1876. S. 421—450.

⁷⁾ Restit. p. 627.

zán kell hinnie, hogy a papai háromság, a pápai gyermek-keresztelés és a pápai többi szentség örödi tanok. Oh Jézus Krisztus, Isten fia! legszelidebb szabadítónk, ki a népet oly gyakran szabadítottad ki az aggodalomból és szükségből, oh! szabadíts meg minket nyomorultakat az ánikrisztus babyloni fogságától, az ő kétszinkedéseitől, zsarnokságától és bálványozásától. Ámen“¹⁾.

Látható, hogy Servét nem az az Istent káromló, a kit Kálvin élénk állit. A ki figyelemmel hallgatja a szegény vádlottat, igazat fog adni Saissset E. bölcsésznek, a ki Kálvinnak a Servét haláláról adott tudósítását megemlítvén, így szól: „Nem hiszem, hogy a theologiai fanatismus valaha oly irtóztató hdeg lett volna egy ember iránt, mint Kálvinnak eme szavai. Mit? így szólának Kálvinhoz, te nem elégszel meg aival, hogy a Servét életét kioltottad; még halálára is rá akarod sütni a gyallázatot helyegét? Ám legyen, hogy te mindig harczoltál az ő eszméi ellen. Ezt értem, mert azokat hami-aknak tartottad. Azt sem bánom, hogy miután iratait veszélyeseknek tartod, e'puztitod, ámbár elég lett volna megczáfolni. Hogy az ő személyére kezet tettél, hogy egy szellemi tévedést kivégzéssel büntettél, ez oly merénylet, a melyért te is, századod is felelősek vagytok. De miután egy szerencsétlent eszméiben, könyveiben és élete lehetében leüitöttél, legalább vedd tekintetbe becsületét. Bizonyítsd bé, hogy az ő rendszere oktalan, merész, istentelen; de ne mondd, hogy hazudik. Az az őszinte kegyesség, a melytől te ellenségedet meg akarod fosztani, mivel az az egyetlen jó, a mi számára fenmaradt, mindenütt életör. Elétör az ő könyveiben, a melyekben húsz év alatt ugyanaz a tan jelenik meg újra, csakhogy tüzesebben és szilárdabban. Elétör Butzerhez és Oecolampadhoz küldött leveleiben, kiket folytonos kérdéseivel kifarasztott és felboszantott. Elétör a törvényszék előtti vallatásaiban, a hol nézeteinek alakjaiban néha enged, de a lényegét határozottan fentartja. Elétör a schweizi egyházakra való fellebbezésében, a melyek iránt az a vérmes reménye volt, hogy saját nézeteire viszszaviheti. Végre elétör ama tántorithatatlan tagadásban, mely által valamint az ítélet kimondása előtt, ugy azután is, határozottan visszautasította nézetei legcsekélyebbjének visszahúzását. Ez állhatatosságban te semmi egyebet nem akarsz látni a kevély-

¹⁾ Restit. p. 670. V. ö. Hilgenfeld Zeitschr. XIX. 3. S. 371—388.

ség, makacsságánál, a mely magát megalázni nem akarja. Hát nem egyezett-e belé Servét, hogy spanyol büszkeségét előtted meghajtja, a mit te neki bűnül számítasz bé? Nem látad őt a te lábaidnál? Nem kért bocsánatot tőled? Mivel állott ellene a te és Farell egyesített kérésteknek, midőn hitének megtagadását kívánták, s azért életének fentartását ígértétek. Ez is kevélység volt-e? Bizonyára nem, az az ő lelkiismerete és hite volt¹⁾

A theologiai elfogultság igen gyakran megvesztegette már a sziveket, s hozott jogtalan ítéletet. Ez azt mondja, hogy a bibliai tan egy az egyházi tannal. Minthogy Servét az egyházi tantól eltér, ezért eretnek; mivel eretnek, vallástalan; mivel vallástalan, erkölcstelen; mivel pedig erkölcstelen, üres, vakmerő, ingadozó és jellemtelen. Minél inkább kénytelenek voltak az emberek a spanyolnak genialis természeti tehetségeit magasztalni, annál inkább törekedtek arra, hogy erkölcsi jellemét a porba rántsák, sőt hogy őt mint jellemet egyáltalában megsemmisítsék²⁾.

De az elfogulatlanok soha sem fognak jellemtelenséggel vádolni egy nemes apródot, a ki, jóllehet a császár udvarában minden örömben és tiszteletben részesült, minden örömről lemondott és a császári udvart odahagyta, csakhogy az igazságot kutatthassa. Avagy jellemtelen-e egy tudós spanyol, a ki nemzetének első scholastikusa lehetett volna, s a helyett halomra dönt minden scholastikust, mert őket csábitóknak ismeri fel, s az egyház épületét még egyszer alapján kezdi? Jellemtelen-e egy aragoniai jogász, a ki évtizedekkel azelőtt oltalmába veszi a bibliát, mielőtt valamely más honfitársa a bibliának csak egy szavára is merészelt volna hivatkozni? Jellemtelen-e egy fiatal ember, a ki a niceai zsinat utáni öszszes egyház ellenében arra vállalkozik, hogy a valódi krisztus-tant az emberről, a ki Isten, mert tökéletes

¹⁾ M. Servet, p. 222. sq. Paris, 1859.

²⁾ Mig Servét ellenei komolyan semmi olyasmit nem tudnak felhozni, a mi az ő erkölcsi jellemére homályt borítson, — addig a Kálvin kegyetlenségén kívül számtalan oly vonást tudnánk érinteni az ő életéből, a melyek a jellemtelenség színét viselik magukon. Ilyen volt az a tév is, melynél fogva Dr. Copnak, a párizsi egyetem rectorának kérésére, felhasználva annak tudatlanságát, oly béiktató beszédet készített, a mely a Luther megigazulási nézetét védelmezte, s a melynek a Sorbonne előtti elmondása a nem gyanakvó és beszédében semmi eretnokséget nem sejtő öregnek hivatalába, s majdnem életébe került. (Audin, Vie de Calvin, I, p. 76.). — Ford.

ember, az egyház ítélete alá terjeszszé ¹⁾, s mint férfi e bibliai krisztus-tanért él, szenved és hal meg. „Oh Krisztus, az örök Isten fia, könyörülj rajtam!“ ez az ő első és utolsó imája. Ha így imádkozott volna: Oh Krisztus, az Isten örök fia, könyörülj rajtam!“ Kálvin szabadon bocsátotta volna. Servét tudta ezt. A reformátorok számtalanszor szemére hányták neki. De ő hitéhez ragaszkodik; mert csak bibliai módon imádkozik, a kálvinista, a mely egy túlvilági fiura utal, biblia-ellenes. Azért szivesebben meghal, mintsem másként imádkozzék annál, a hogy azt Isten szava megszabja. Lehet, hogy ez túlságosan aggódó lelkiismeret, de semmi esetre sem jellemtelenség.

De azt mondják, hogy a vértanu ingata g volt. Ő a Kálvin ítéletétől a schweizi egyházak ítéletére hivatkozik. S midőn a vienne-i egyházi tanácsos Servétet a maga törvényszékére viszaköveteli, Servét a genfi bírák lábaihoz borulva kéri őket, hogy hagyják Genfben és ne küldjék Vienneba ²⁾. Hát az ember-ismeret ingadozás? Avagy nem nagyszerűen bizonyította-e bé a történelem, hogy a többi schweizi egyház Kálvinnál szelidebben, szabadabban és evangéliasabban gondolkozott az „eretnekről“; és viszont Kálvin evangéliasabban a katolikus inquisitio ítélőszékénél? Továbbá ingadozásnak mondják azt, hogy Servét magát Schweizban protestansnak, Frankhonban katolikusnak, s aztán ismét Schweizban protestansnak adta ki. Azonban e tény téves. Servét soha sem mondogta, hogy ő a protestáns egyház híve. Mint spanyol sokkal inkább szerette az egyház egységét, mintsem a Krisztus testének széttagolásába beléegyezett volna. Mihelyt színt vall, az ő két első iratában, közép-állást foglal el a lutheranusok és szerzetesek közt. A XVI-ik százban ezeken meg ezeken voltak a kath. egyház kebelében olyan evangéliumi gondolkozásuak, a kik mystikus hitőkhöz híven, az egyházi cselekvényeket bibliai módon magyarázták meg, s egyházuk belső reformálásán munkáltak, a nélkül, hogy kedvök telt volna benne, hogy az egyházszakadást kilépésök által neveljék. A mennyiben ők a szellemileg magyarázott szertartásokhoz való külső csatlakozásuk által a vak népet meg-

¹⁾ De Trinit. error. L. I. f. 2a: „judicabit ecclesia“. V. ö. Trechsel I. 314. q. 31.

²⁾ L. Trechselnél, I. p. 316. az 1553 aug. 31-ki kikérdézt: „il s' est jetté à terre avec larmes, requérant qu'on le jugeât ici, et que Mess. fissent de lui ce qu'il leur plaira, requérant ne l'y envoyer point“.

csalták, a felhozottakhoz való emez alkalmazkodásuk igenis bűnnek tetszett ¹⁾; azonban ingadozás egyáltalában nem volt. A kálvinizmus a *agents provocateurs*-einél elvvé vált az imádkozó katolikusokkal való nyilvános gúnyolódás. Servét ennél sokkal magasabban állott. A keresztény alázatosság tiszta ismeretének öntudatában szívesen kímélte a gyengéket, a gyakorlati életben pedig a régít mindaddig megtűrte és elfogadta, a míg az új elkészült. Továbbá ingadozásnak mondják azt, hogy Servét előbb jogot tanult, azután hittudományt, azután földtant ²⁾, matematikát, csillagászatot és csillagjósást, erre orvosi tudományt ³⁾, bölcsészetet, természettudományt és ismét hittudományt. Ha e szemrehányás komoly, akkor amaz idők leggenialisabb és legjobb férfiai, mint Mirandula, Reuchlin, Faber Stapulensis, Capito, Melancton és Béza mindnyájan ingadozók. A ki Servétet jól ismeri, tudja, hogy Servét mire volt alkalmas. Mióta Toulouseban a bibliára akadt, egész haláláig csupán a bibliát tanulmányozta. E mellett már eleitől fogva tudta, hogy neki az ő barbar századában szabad és lekiismeretes bibliai tanulmányai miatt meg kell halnia. Mindjárt a legelső levelében, a melyet azelőtt írt, mielőtt valamit kinyomatott, azt írja Oecolampadnak, hogy csatlakozzék ama véleményéhez, hogy sem rablót, sem gonosztevőt nem szabad megbüntetni és megölni; ő Istent hívja tanunak, hogy e gondolatot megveti. De a mit már egyszer kimondottam, ez, hogy nekem szigorunak tetszik az embereket azért megölni, hogy a biblia megértésének valamelyik kérdésében tévedtek ⁴⁾. Így gondolkozott Servét 1530-ban. 1546-ban Kálvinnak egyik barátjához, Pepin Ábelhez, intézett levelében azt írja: „Az idő közel van, a harc békövetkezik. Ki fog diadalmaskodni a Jelenések vadállata felett? Az irás azt mondja: azok, a kik az ő jelét el nem fogadták. Az ő jele pedig a háromság iskolai tana. Biztosan tudom, hogy rám e dolog miatt halálbüntetés vár. De

¹⁾ L. Trechselnél I. 1553 aug. 31-ki qu: „s'il n'alloit point à la Messe à Vienne? Rp. que oui et qu'il étoit forcé, et que St. Paul fit bien le semblable, entrant au temple comme les Juifs, comment est contenu au 22. Chap. des actes, qu'il allégué: et puis après a confessé qu'il a péché en ce, mais que c'étoit pour crainte de la mort“.

²⁾ Servétet mint geografust I. S. Kohner's Zeitschr. für Erdkunde, 1875. S. 182—222.

³⁾ Hogy Servét miként lett orvossá I. S. Göschen's Klinik, 1875. nro 8 és 9

⁴⁾ Mosheim, A. V. S. 398.

azért bátorságom nem csügged. Szeretném, hogy mint ifju, tanítómhoz hasonló legyek ¹⁾. Servét egész theologiai pályája alatt szembe nézett a halállal. Ha ingadozó lett volna, akkor valamelyik más szakmájára adhatta volna magát, a melyben oly nagy szolgálatokat tett. Miért maradt a biblia mellett és halt meg a bibliáért? ²⁾ Mert férfiú volt, nem pedig ama szélszélyes gyermek, a kiről az ő ellenségei mesélnek ³⁾.

E közben ellenségei, a kik őt mint pajkos, szeszélyes kölyköt kigunyolják, újra nyakassággal vádolják. Valóban egy valódi „eretneknek“ fenhéjázónak, czivakodóknak és makacsoknak kell lenni, a ki tanulni senkitől sem akar. Ilyen volt-e Servét? Ha mi Servétet a reformátorok mellé állítjuk, úgy tapasztaljuk, hogy azok véleményeik betűjéhez makacsabban ragaszkodtak. „Egyes kifejezések felett czivódni nem az én szokásom. Tőlem egyik így, a másik amugy nevezheti, ilyen vagy amolyan módon oszthatja bé. Én csak a dologgal bajlódom. Az pedig úgy van, a hogy én mondtam“ ⁴⁾. Servét annyira nem volt nehéz fejü, hogy még ma is ki lehet mutatni, hogy minő theologiai és orvosi tanítókhöz csatlakozott, micsoda tanokat fogadott el Luthertől, melyeket Melancthon-tól, Oecolampadtól, Butzertől, Capitótól stb. Mihelyt a többi reformátorral való beszélgetése közben az ő korábbi biblia-magyarázata előtte elégtelennek mutatkozik, hálás érzelemmel foglalja el az új álláspontot. Így minden évben jobban meg jobban ragaszkodik az egyház tan-alakjaihoz, a melyeket régi voltuk már megszentelt; csak a bibliával merőben össze nem egyeztethető dogmákat dobja el magától Servét növekedő boszankodással.

Hogy Servét mily kevéssé volt czivakodó, mutatja az a mód, a melyet a vitában követett. Ha valakit nyilvánosan megtámad, a személyeket kihagyja a játékból és csak a dologhoz szól. E szabály alól 1552-ig csupán három kivételt tesz: Luthernél, Fuchsnál és Manardnál. 1552-ben neven nevezi Luthert, midőn ellene fellépni kénytelen, de ezt is csak azután teszi, miután Luthernek hitégekig magasztalta. 1536-ban megnevezi Fuchs Leonhard orvost, de ezt is csak azért teszi, mert Fuchs a Servét tanítóját, az öreg,

¹⁾ Mosheim, A. V. S. 415.

²⁾ L. „Servet und die Bibel“ Hilgenfeld's Zeitschr. 1875. I.

³⁾ L. „Die Toleranz im Zeitalter der Reformation“, Raumer's Taschenbuch, 1875. 104—137

⁴⁾ De syrpor. ratione, fol. 27a.

érdemes Champiert ¹⁾ oly méltatlanul, nyilvánosan megpirongatta. 1537-bea megnevezi Manard orvost, midőn ellene fellépik; azonban ezt sem teszi minden megjegyzés nélkül: „Mily öröme est megkiméltem volna az ő nevét, ha reméltem volna hogy az ővét megjavítja. Mert csak ily feltétel alatt szoktam én kimélni az élőket; nem pedig azért, mintha az ellenök való harcztól félnék“ ²⁾).

Servét az ő ellenfelére nem haragudt. „Én többet tudok tanulni az ellenségtől, midőn az igazságot megvallja“ (p. o. Mahomed), így szól Servét, „mint a miénk száz meg száz hazugságából“. Azért kéri ellenfeleit, hogy kimélve bánjanak az ő nevével is ³⁾. Mivel ő az Oecolampad, Butzer, Melanchthon és Kálvin nevei iránt kimélettel van, ő is hasonlót vár. Oecolampad az ő neve megnevezésével adja ki az ellene intézett rágalmozó leveleket. Butzer darabokra szakgatja a Servét becsületét a szószéken és a felföldre küldött körirataiban. Melanchthon az ő „Írás bizonyítékai“ c. műve új kiadásában (1535 s. köv.), egész növekedő elkeseredéssel szitkot szitokra szór a spanyol „újító“ ellen. Kálvin pedig az ő fő művében a Káin jegyével bélyegzi meg az „eretneket“, s miután személyét porrá égette, nevét az utókor gyalázatának teszi ki. Cso-da-e tehát, ha végre Servét „Restitutiojában“ főbb ellenfeleit, Kálvint és Melanchthont, megnevezi, s őket hatalmasan visszautasítja (1553)? — Melyik dicsvágyó és vitatkozni szerető ember tette volna meg azt, a mit Servét ismételve megtett, hogy támadásait írásban elküldje ellenfeleinek, évekkel azelőtt, mielőtt kinyomatta, ha őket munkatársainak és barátainak nem hitte volna és ha — a mint Servét a törvényszék előtt megvallotta, tőlök tanulni és az igazság ügyét előmozdítani nem akarta volna? Hogy az aragoniai oly férfiak iránti tulságos bizalma, a milyen Kálvin és Pepin Abel voltak, a kik az ő kéziratait viszsztatartották ⁴⁾ és a katolikus inquisitionnak kezébe szolgáltatatták, nemcsak tudományos működésében akadályozta meg és sértette, hanem még életét is fenyegette, ki-

¹⁾ Champier-re nézve l. Virchow's Archiv. 1874. Band 61a.

²⁾ Syrupor. ratio, fol. 39b: „Nomini ejus peperissem, si sperassem, eum su a posse emendare. Hac enim ratione viventium parco: non quod in eos pugnam detrectem“.

³⁾ 1531-ben Oecolampadhoz: „secundo Te per Deum oro, ut nomini meo et famae parcas“. (Mosheim, A. V. S. 393.).

⁴⁾ V. ö. Servét Pepinhez. Mosheimnál, A. V. S. 415.

nek szolgál ez gyalázatára? A spanyolnak bizonyára nem, mert bár a katolikus hatalmasságoknál nem csekély tiszteletben részesült, mindazáltal ellenségeit soha hasonló módon nem bántalmazta, sem pedig a kálvinista kémekkel szemben magának kémeket nem tartott. Nemes spanyol-harcz-modora nem engedte, hogy saját nevének fényét idegen nevek befeketítésével emelje. Lelke ment volt minden herostráteszi dicsvágytól.

De azért mégis tudta, hogy az igazságnak szolgálni tisztesség, és hogy az embernek kötelessége tehetségeivel használni, hogy „minden Isten dicsóságára legyen“. Neki nem jutott eszébe, hogy az emberektől vagy a haláltól való félelemből saját világosságát véka alá rejtse. De ha egy férfi csak halála évében adja ki azt a művet, a melyen 21 éven át dolgozott, s ekkor is névtelenül ¹⁾, az ilyen embert nem lehet dicsvágyónak nevezni. Avagy rossz értelmű dicsvágy-e az, ha valaki, miután Párizsban, orvosi tanulmányozásai közben (1534) oly meszsze kiható felfedezést teszen, a milyen a vérkeringés ²⁾, s aztán erről semmi felolvasást nem tart, semmi könyvet nem ír, hanem csak 19 év múlva hozza nyilvánosságra orvosi felfedezéseit alkalmilag és történetesen egy névtelen theologiai munkában az igazság okáért? Dicsvágy-e az, ha valaki oly bámulatos nyelv-adományyal megajándékozva, mint Servét, a ki — nem is szólva a latin, görög és héber nyelvekben való jártasságáról — a spanyol, olasz és francia nyelveket tökéletesen birta, soha meg nem ijedve csupán saját szellemére figyelt s az ügy szentsége által ihletett magas prófétaí érzelem vezetett, de a ki sem Spanyolhonban, sem Olaszhonban, sem Frankhonban soha sem enged szabad folyást lelkesültségének, hogy a nép előtt vagy valamely nyilvános piacon beszédet tartson? Ily nagyszerű jelenetekre, a minőket a Luther, Zwingli, Farell, Kálvin életében nem keveset találunk; ily jelenetekre mondom, a melyek e férfiakat az egekig emelik, s híroket minden országba elviszik, nem akadunk a Servét csendes, elzárt, tudományos életében. Servét elméletileg és gyakorlatilag éppen úgy hibáztatta az újrakelesztelők zajongásait ³⁾, mint a zwingliánusok képprombolásait, a kálvinisták kihívását vagy a rómaiak véres oltárait. Egész életében

¹⁾ A „Resitutio Christianismi“ névtelenül jelent meg. Csak az utolsó lap alján az M. S. V. betűk jelölik Michael Servetus Villanovanust.

²⁾ V. ö. Preyer: physiolog. Zeitschr. 1876.

³⁾ V. ö. Trechselnél, I. 309. 1553 aug. 28.

a keresztény hit könnyen érthetővé tételén munkált. Munkáiban szem előtt tartotta a gyermekek, az utcai vén asszonyok, a piaczi énekesek és borbélyok értelmét, felfogását, mint orvos még a viennei börtönben is szívesen segített az egyszerű embereken. S bár a köznép az ő képzeletdús felfogását és allegoriákban gazdag nyelvét könnyen megértette, mindazáltal soha sem lett otthonossá a nép között, s a nyelvi nemességéről sem azért mondott le, hogy a tömeg tetszését megnyerje. A császári gyontató atya ¹⁾ nemes apródja már első iratában szembe szállott a tömeggel. „Meglehet“, így szól (1531), hogy az általam imént használt összehasonlítások előtted érthetetleneknek tetszenek. Ezen azonban ne csodálkozz. A gyengéknek tejet kell inni adni“ ²⁾. Halála évében, 1553-ban pedig így nyilatkozik Servét: ³⁾ Miként egykor a zsidó nép úgy bánt azokkal a prófétákkal, a kiknek a Krisztus országáról magasztosabb nézetei voltak, mintha dühösek és esztelenek lettek volna, éppen úgy tesz a tömeg ma is mindenütt. Így történik az mindig, hogy keresztet és üldözést kell szenvedniök azoknak, a kik mindenek felett Krisztusra tekintenek“. Servét látta, hogy a tudósok tömege minő vakon követi az előimádkozót. Látta, hogy a protestáns papok és tanárok nagyobb része, a mellett, hogy az ő műveit nem hogy olvasta, hanem valaha látta volna is, őt szüntelen kárhoztatja. Látta, mily tudatlanul jártak el magok a főbbek, egy Speratus Pál, a ki (1534) kinyomtatta, hogy „a mi az új testamentumban van, annak éppen úgy, ugyanazokkal a betűkkel és szavakkal, ugyanaval a tollal és tentával kell megírva lenni az ő testamentumban, s nem másként ⁴⁾; egy Luther, a ki a Jakab levelét nem tartja hitelesnek és apostolhoz méltónak azért, mert Jakab a hitre és jó cselekedetre nézve Pállal ellenkezőt tanít; egy Melancthon, a ki Ábrahámnál, Mózesnél, Jóbnaál és Dávidnál ugyanazt a tant találja fel a halhatatlanságról, a háromságról, megigazulásról

¹⁾ L. az V. Károly császár gyontató atyáit a „Magazin d. Auslandes 1874. 14. 16. számaiban. V. ö. evel Kahn's Kirchengesch. Zeitschr. 1875. S. 545—616.

²⁾ De trinit. error. fol. 68b: „Crassae istae similitudines tibi forte videbuntur. Sed ne mireris, infirmiores oportet lacte potare. Tibi autem in sequentibus erit solidus cibus“.

³⁾ Restitutio, p. 720.

⁴⁾ V. ö. Paulus Speratus von Cosack. Braunsch. 1861.

és az egyháztól, a mit Krisztusnál és Athanasiusnál; a dogmatörténetről pedig éppen oly kevés sejtelve van, mint a bibliai theológiáról; egy Kálvin, a ki éppen oly eretneknek merészli bélyegezni azt a férfit, a ki az ember isteni voltát ¹⁾ a Krisztus példájával bébizonnyította, s öszszes iratai által Krisztust olyannak mutatta fel, a kiből az Istennek egész lénye és természete benne van, mint azt, a ki az isteni iránt minden érzéket ki akar irtani ²⁾ az emberek gondolatából, s az embereket Krisztustól megfosztani ohajtja ³⁾.

Enynyi szomorú tapasztalat láttára rossz neven lehet-e venni Servétnek, hogy ő hova-tovább mindinkább visszahuzódott a tömeg dühöngései elől, a mely őt félreismerte? Magasan állva a pártok felett, tudományával csak mint titkos tudománnyal foglalkozott, s csak hamar gondoskodott arról, hogy midőn a küzdelem zaja közepette megkérdezik, mint bíró batározzon. Nem sokára elvált alkalmatlan barátaitól és gyűlölt elleneitől, s szorosán az angyalokhoz és más égi lakókhoz csatlakozott, hogy mint Istennek prófétája a felbőszült pokol ellen harcoljon. E bámulatos férfuban egyesülve látjuk a békés lelki nyugalmat, a tudományos elfogulatlanságot és párszinezet nélküli vizsgálódást, a mit ő grammatiko-kritikai magyarázatának ⁴⁾, történelmi érzékének ⁵⁾, és finom természet-ismeretének köszön; másfelől egyesülve volt benne ama tüzes, de emésztő lelkesültség, a mely magát a csillagokon, napokon és világokon túltette. A spanyol-orvosnak tehát elég emberismerete, lelki tapasztalata és gyakorlati éles lása volt arra, hogy tudja, hogy dicsvágyó emberre nézve éppen oly szerencsétlen választás lenne egy a pártok felett álló ítélő bíró szerepe, a kit senki sem ismer el, mint egy a fellegekbeől beszélő prófétáé, a kit senki sem akar hallani. Azonban Servét nem gondol a tisztességre és előnyökre, hanem csak az igazság győzelmére. Egy csupán előnyökre és tisztességre gondoló ravasz embernek, a milyennek a

¹⁾ Dialog I. fol 6b: Si divinitatem alicubi inhabitare credas, an putes, eam alibi quam in homine habitare? Est profecto in homine plenitudo illa omnis et major quam unquam intellexit mundus“.

²⁾ Calvin, Defensio orthod. fidei c. Servetum: „Cui hoc unum fuisse propositum palam est. ut omnem divinitatis sensum ex hominum memoria deleteret“.

³⁾ Genfer Erkenntnisz, Mosheimnál. A. V. S. 445.

⁴⁾ L. Zöckler's Beweis des Glaubens, 1874. jun.

⁵⁾ Thelemann, Kirchenzeitung, 1876, S. 143

spanyolt ellenei feltüntetik, meg kellett győződve lenni a felől, hogy célját lemondás és közējök lépés által el nem érheti. De Servét e szavakkal lépett az orvosokhoz: „E vitás ügyben gondolatom szerint egyik rész sem találta fel a lényegét. Nem azért, mintha magamnak akkora fontosságot tulajdonítanék, hogy ama vitás kérdésben a bíró helyét foglaljam el; vagy pedig mindkét rész kárhozzátása által mindenkinek ellenséges indulatát magamra akartam volna vonni. De nehogy valaki eltartóztassa azt, a mit én ingyen kaptam, vagy elfojtsa, a mi a halónak javára van, ezért most felmutatom azt az útat, a miről azt hiszem, hogy az igazsághoz közelebb jut ¹⁾. A theologusokat pedig eként vigasztalja: „Világos, hogy én mindenben sem evel, sem aval nem értek egyet, de nem is ellenkezem. Nekem úgy tetszik, hogy mindenikben van az igazságból is, a tévedésből is, s mindenik megvetőleg tekint a másik tévedésére, a magáét pedig egyik sem látja“ ²⁾. A spanyol az igazságért feláldozza a barátságot, tisztességet, befolyást, előnyt és a szerencsét.

Ámde nem a bíró lépett máglyára, hanem a próféta. A jövőbe látó az, a kit a korabeliek megégettek. Servétnek jellemrajzát e jellemző prófétai vonás nélkül megérteni nem lehet. Ez okból az ő prófétai öntudatát meg kell némileg világitanunk.

Fennebb már láttuk, hogy a mult az ő gazdag délies képzeletében élő jelenné változott. Maga előtt látja a történeti Krisztust. Tekintetét róla el nem fordítja. Szavai veséjéig hatnak. El-lentállhatatlanul közelebb közelebb lépik az üdvözítőhöz: most karjaiba öleli és tiszta kebelével pihen az ő szívében, s a test szemei magok után vonják a lélek szemeit: látta Istent és őt imádja. Istenben senki sem hihet és őt nem imádhhatja másként, csak Krisztusban: éppen oly kevésbé láthatja meg vagy imádhhatja, mondja Servét, a zsidó vagy a saracenus az igaz Istent *Krisztuson* kívül. Én pedig a mint szemeimet felemelem ³⁾, azonnal látom a látnok Jánossal ama titkos szózatot, a mint az az örökkévalóságból hozzánk jön; látom Dániellel Jézus Krisztust az ég felhőin leszáll-

¹⁾ De syrporum ratione, fol. 3b.

²⁾ De justitia regni Christi, a. 1532. p. 92.

³⁾ De Trinit. error fol. 116a: „Ego enim eo ipso, quod oculos erigo, video Joannis visione oraculum illud ab aeterno veniens, video Jesum Christum in nubibus coeli, speculatore Daniele venientem, in quadrigo Ezechielis et inter myrtos Zachariae equitantem, et in solio Esaiiae sedentem“.

lani; látom, a mint Ezekiel négy kerekű szekerén és Zakariás myrtusai közt eljön, s az Ézsaiás trónján ül. Minthogy pedig ez elmúlt jelenségek az isteni bölcsesség műképzeménye voltak, szükségem van a szent írásra, hogy megmondja nekem, vajon az örök ige jelen volt-e abban ¹⁾). „Mert én magam, ki szólok vala, ime jelen vagyok“. Ézs. 52, 6. Éppen úgy az is isteni kép, sőt most valóságos test, a kit te kezeiddel érintesz, — mert a történeti embert, a názáreti Jézust beszélni, cselekedni és szenvedni hallod. Ez ugyanaz volt egykor, a mi Isten, most pedig éppen az, a mi az ember. Ez mint ember Istennek, mint Isten embernek, sőt Istenben marad, mint előbb ²⁾). Az isteni látókság illetén pillanatait, a minők Servétnél eléállottak, midőn a szentírást olvasta, szemeit a czélra irányozta, a midőn imádkozva gondolatait leírta, s az ég kulcsával addig zörgetett az ajtón, a míg az megnyilt: ez ihletett pillanatait Servét nem magának, hanem az ur Istennek tulajdonította. „Mert“ így szól Lutherrel 1531-ben, „az ember szellemét vagy az Isten vagy az ördög szelleme mindig elfoglalva tartja, s az ember szelleme felett a magasabb hatalmak harczot támasztanak: de még akkor is feltűnik nekünk néha az Isten szelleme midőn a rossz szellem ide s tova ingat ³⁾). A prófétának a multból a jövőbe csak egy lépés. Ő Istenben mindent jelenítve lát: mert az örökkévalóságba tekint. Ha pedig te, kegyes olvasó, az ily képeket mindig nem követheted, s a Jézus fogantatásának módját és az ő istenségének teljességét értelmekkel fel nem éred, akkor csak higgyed erősen, hogy Jézus a messiás-Krisztus, a kit Isten neked üdvözítődnék szült. — Egyedül ezt kell hinned, hogy Krisztusban élj. Én minden kitelhető buzgósággal kértem az igazság ismeretét ama felkentől, a ki egyedül adatott nekünk jelül, nyertem is valamit amaz ismeretből az ő kegyelme által, bár nem vagyok tökéletes, nem is tudom tökéletesen felfogni ⁴⁾). Maga Pál

¹⁾ U. o: „Et cum hoc fuerit rationis divinae artificium, cogor dicere fuisse logon“.

²⁾ U. o: „Ego ipse, qui loquebar, ecce adsum. Esai. 52. Ille ipse quem oculis cernis et manibus tangis; divina illa effigies est, nunc corpus: erat hoc ipsum, quod Deus, et nunc est hoc ipsum quod homo, et manet Deus et in Deo sicut antea“.

³⁾ De Trinit. error. fol. 73a: „Spiritus hominis semper aut spiritum diaboli sessorem habet, et super hoc contingit digladiatio: Nam etiam si a malo spiritu agitemur, semper tamen spiritus Dei nos aliquando monet“.

⁴⁾ Restitutio, p. 51.

sem fogta fel tökéletesen. Mert itt kétségtelenül a kegyesség nagy titkáról, a századok óta¹⁾ nyilvánó isteni kijelentésről van szó, a mely sem az apostolok idejében nem nyilvánult teljesen, sem pedig a nagy tömegre nem lőn bizva meggondolatlanul²⁾. Már a hívők gyakran kérték, Ebion és Cerinth pedig sürgették János apostolt, hogy beszéljen, míg ő végre sok bőjt és kérés után ama hatalmas szót mondotta ki: „Kezdetben vala az ige“. Ekkor az üdvösségre nézve elég volt anynyit hinni, hogy Jézus a messiás, s mint messiás az Isten fia, az üdvözítő. Bár a nyers tömeg a Krisztus istenségét nem jól értette, mindazáltal megigazult e messiásban való bizalom által. Minthogy azonban a Krisztus istenségének tana csak kevesek előtt volt ismeretes, sőt akkor keresztény írókban is hiányt szenvedtek, a szent nyelvben sem voltak jártasok, az igaz hagyomány csak hamar elveszett, s a túlvilági élet után szemlélődők³⁾ a keresztény vallásra törtek és az ur Istent szétszakgatták“. Most azonban szabad, leleplezett arczczal fogunk az eddig soha sem látott Istenre nézni, s látni fogjunk, miként sugárzik vissza bennünk az ő világossága⁴⁾. A teljes kijelentés és az igazság határozott győzelme, így szól Servét, csak 1585-ben következik bé. Mert a János Jelenésekről irt könyve 12, 6. szerint az egyház menekülése után 1260 napig vagy prófétailag szólva 1260 évig marad a pusztán. De az egyház menekülése a niceaei zsinattal (325) kezdődik, a hol a császár szerzetes, a püspök császár volt⁵⁾. Az ur Isten pedig három darabra szakítottatott⁶⁾. Azóta harc van a sárkány, a pápa ellen; s e harcban (Jel. 12, 7. nyomán) a Mihály részén az ő angyalai küzdenek, és a sárkányt kivetik. Tudva van⁷⁾, hogy a XVI-ik száz fia a Jelenések számaiban bizva és a csillag-jóslat iránti előszeretete által vezetettve, magának

¹⁾ Restitutio, Proem. libror. de Trinitate.

²⁾ Restit. p. 19: „Magnum et sublime est hoc Christi mysterium, quod apostolorum tempore non temere in vulgus emittebatur.

³⁾ Magazin d. Auslandes. 1876. S. 333—336.

⁴⁾ De Trinit. libb. Proem: „Deum antea non visum, nos nunc revelata facile videbimus et lucentem in nobis ipsis intuebimur“.

⁵⁾ Restit. p. 398: „Constantino Imp. facto tunc monacho et Sylvestro in Pam Regem converso, necesse fuit, faciem orbis inverti“.

⁶⁾ Restit. p. 22: „tripartitum Deum caet.“

⁷⁾ V. ö. Mosheim, And. Vers. 93. s köv. — Henry, III. 125. s köv. Trechsel. I. 122. s köv.

az ezer éves birodalmat kiszínezte, s a Jelenések 12, 7-ben előforduló Mihályban maga magát, Servét Mihályt látta ábrázolva. Ilyen volt a kor szokása. Minden reformátor többé kevésbé foglalkozott a világ végével, Krisztus békövetkezendő visszatéréssel és az ezer éves birodalommal. S miként Luther 1522-ben így nyilatkozott: „Én vagyok a németek prófétája“, mindeniknek életében voltak pillanatok, a melyekben magokat az igazság közvetlen üdvészkeinek tekintették, a melyek által Isten az emberekhez szól, s a melyek megsértése halálra méltó Istent káromlás. Minél inkább igényelték magoknak „ez utolsó, zavaros időkben“ Zwingli, Oecolampad, Butzer, Kálvin, Luther és Melanchthon, az Isten országa érdekében az ily kiváló prófétai hivatást, annál inkább felháborította Servétet, midőn ugyanazok a férfiak az ő Istennel való ö-zszeköttetését őültségnek, s Isten iránti odaadását a sátán által való elfoglaltatásnak kiabálták. „Melanchthon, te nyilvánosan fanatikus dühöngéseknek szidod amaz isteni beszédek a Krisztus égi keresztségéről, s aztán azokat szégyentelenül kigúnyolod. Te és szellemtelen barátaid esztelen dühnek nyilvánítjátok a szent lelket“¹⁾. Servét nem engedi megzavartatni magát abban a meggyőződésében, hogy ő Isten prófétája, az igazság kimondója, s a „Restitutio Christianismi“ c. művét a következő szavakkal végzi: „A mit csak az angyalok valaha ismertek, azt ők éppen úgy Krisztustól nyerték, mint mi. Áldott legyen örökkön örökké, a ki az ő bölcsességét szívünkbe öntötte és velünk megismertette. Áldottak legyenek benne azok, a kik valóban hiszik, hogy ő Isten fia, a ki Istenben öröktől fogva viszszasugárzik és örökké uralkodik. Amen. Amen“²⁾.

Igy a spanyol próféta. Ő gyakran tévedett számításában, a mint ez a jövőbe nézőkkel megtörténik. De ki fogja azt mondani, hogy hazug próféta volt? A ki a Servét nézetei fejlődését elfogulatlanul követi, az az ő utolsó tan-alakjáról hamarabb elhiszi, hogy kora balhitével összevegyült, minthogy őt hitetlenség vezette volna. Ő tévedett: de őszinte, tiszta szívvel törekedett az igazságra, Azért korunkban Servétnek sok ellensége felhagyott aival, hogy neki a szándékos Istent-káromlást és ördögösséget vesse szemére. Minthogy azonban őt minden áron eretneknek akarták bélyegezni

¹⁾ Restit. p. 720: Apolog. ad Melanchton.: Fanaticos tu clamas furores, qui de coelesti Christi baptismo sunt divini sermones, quos tu impudenter cavillaris. Spiritus sanctus tibi et tuis animalibus insanus furor censetur“.

²⁾ Restitutio Christianismi, p. 734.

azért, hogy az egyháznak szolgáljanak, azért oda törekedtek, hogy a szellemdús spanyolt közönséges erkölcstelen embernek bélyegezzék.

Annak, a ki őt erkölstelennek, az az önzőnek tekinti, eléggé megfeleltünk. Servét legkevésbé sem önző. Vértanunak születve, mint orvos gyakran elfeledi, hogy neki testét és életét is kimélni kötelessége.

A ki az erkölcstelenség fogalmát közönséges nem i értelemben veszi, annak szemrehányása élét lerontja az a testi fogyatkozás, a melyet a Servét életében kétségbe vonni nem lehetett, azután annál kevésbé¹⁾. Servét a szabad katolikus Vienneből jöve nem is sejtette, hogy ő Genfben századának legkémleltebb férfija. Ha ő mind e mellett az egyházi fegyelem által anynyira megszorított városban, a hol minden szakács és fogadósné a Kálvin kéme volt, csak egyetlen egy kétértelmű vádat ejtett volna ki, a mi az ő fogyatkozását elpalástolja²⁾, akkor ő az ő buja századának sokat utazott orvosa, sőt saját tréfás kifejezése szerint, kiválóan tiszta lett volna. A mi végre az általa Charlieuben kötött házassági szerződést illeti³⁾, ez ellen semmi becsület-ellenes dolgot nem lehet felhozni. Különben azok a férfiak, a kik Servétnek hibáit oly kiváló éles látással kutatták, azt is belétették volna hoszszu vádjegyzékökbe: a mi meg nem történt.

Most még csak egy részrehajlatlan feleletünk marad hátra ama szemrehányás ellenében, a mit majnem általánosan rászórnak a spanyol erkölcsi jellemére. A vád az, hogy ő arczátlan, szemtelen hazug, illetőleg hitszegő volt.

Kitől került ki ez az utolsó vád? A theologusoktól. A theologusokra nézve nem csekélyebb a Jézusról szóló evangeliumi tudósítások hitelreméltósága, mint az eskü melletti törvényzéki tárgyalásoké a kálvinista Genfben. De a ki a négy evangelium összeegyeztetésével tudományosan foglalkozott, az el fogja ismeri, hogy az evangelisták közül egy, kettő, három, vagy mind a négy is, egyáltalában nem volt hazug azért, mert a helyre, időre és más dolgokra vonatkozólag egymással, sőt önmagokkal is ellenkeznek. És miután az adatok nyomán nagyon sok bűnügyi tárgyalást ismerünk a Machiavelli századából, majdnem minden tárgyalásnál nyilvános ellentmondásokat lehetne felhozni a legmagasabb ran-

¹⁾ V. ö. Trechsel, I, 306. 18. 26 és 314 kérd.

²⁾ Trechsel, I 311.

³⁾ U. o. I. 314.

gu, legfeddhetetlenebb és leghitelreméltóbb tanuk közt, a nélkül, hogy valakinek eszébe jutna az érintett tanukat az igazság czélzatos elferdítésével, hazugsággal, vagy hitszegéssel vádolni. És csak most magok a vádlottak! Én semmi súlyt sem akarok fektetni arra, hogy a vallatásoknál akkor szokásban levő kúpadok, a börtön nyirkas hidege, sötétsége és megnevezhetetlen tisztátalansága a fogoly emlékezetét és értelmét megzavarhatta. De jól emlékezem arra, hogy az új büntető eljárás abc-jéhez tartozik az, hogy önmagának vádolására senkit sem szabad kényszeríteni. És aztán? ha Servétnek állítólagos hazugságai és hitszegései csupán az ellenséges bírák és tudósítók pusztá találmányai, a kiknek a Servét életéről és gondolkozásáról való tudatlansága felett az újabb vizsgálódás napi rendre tér? Azonban ám legyen úgy, a hogy tesszik, ha nekünk csak biztosabb bizonyítékok, s nem amaz eretnek-bírák gyámolítása alapján szabad Servétet hazugsággal vádolni, akkor kénytelenek vagyunk ítéletünket Servét felett kimondani, a miként ő az övét viennei nyomdásza felett kimondotta: „Ő becsületes ember, a ki csak igazságot akar mondani ¹⁾).

Ilyen formán Servétnek saját szavai és tettei minket önálló ítéletre vezettek az ő jelleme felett; oly ítéletre, a mely a maga fenségében hagyja meg mind a kettőt: a genfi Mózeszt és a viennei Ilyést. Kálvin abban hibázott, hogy korának legkegyesebb fia volt. Servét pedig abban hibázott, hogy százada fölé emelkedett. És ha eretnek azok, a kik a régihez ragaszkodnak, akkor más értelemben az is eretnek, a ki korának hite alapját megingatta, hogy új, szilárd koczkákból a jövőnek épületet emeljen. Ilyen, századára nézve veszélyes „eretnek“ volt Servét Mihály. S hogy Kálvin saját századát a spanyolnak felforgató tanaitól megmentse, megégette. Ezért Kálvinnak a maga százada szerencsét kívánt az ő bátor, nemes és kegyes tettéhez.

Servét a XIX. százhoz tartozik. Ez okból záradéku foglaljuk öszsze néhány vonásban ama férfi jellemrajzát.

Servét spanyol nemes, a mórok legyilkoltatása és a zsidók üldözései közepette nevezetessé lett régi, keresztény jogász-nemzetségből származott, kit az inquisitio a türelemnek örökre megnyert, Aragonia fejedelmének tanítója szabadabb gondolkozásra vezetett, az V. Károly gyontató atyja a kegyesség minden gyakorlatára megtanított, a ki a császár udvarában az Olaszországba tett koronázási út alatt a világ minden művészetével és pompájával

¹⁾ V. ö. *Protest. Kirchenzeitung*, 1876. S. 931—935.

megismerkedett, egész életében semmi fontosabb eseményt nem ismer annál, hogy egy bibliát talált. Erre lemond minden örömről, tisztességről és befolyásról, a mi markába akart hullani. Neki még csak egy szenvedélye van, Jézus. Életének további célja az, hogy ezt a Jézust megnyerje és az egész világnak kijelentse. A mi Jézusnak, az ő szive barátjának, ellene van, azt ő egy spanyol lovag egész hevével sujtja földre. A világ Jézusé, az ő barátjáé. De az ő elidegeníthetetlen jogánál fogva e Jézus előtt, a világtörténeti üdvözítő, a személyes Isten fia előtt bátorodik elvitatni az egyháztól a szentháromság könnyelmű iskolai tanát, a mely sem a bibliával nem hangzik össze, sem az észszel meg nem egyeztethető. Jézus miatt nem szabad félbehagyni a szent írás elvét ott, a hol az ember a legszentebb lény előtt áll. Nem, mert ha az egyháznak valamely tanát a szent írásnál fogva meg kell vizsgálni és annak nyomán reformálni, akkor az az Isten és a három személy tana. E meggyőződésnek igyekszik Servét megnyerni egymásután minden reformátort. Ő evel barátjának tartozik, a kiért szól. A reformátorok felelete pedig kiátkozás, száműzés, és halál. Servét nemesen, kevélyen és büszkén neveti fenyegetéseiket. Soha egy embertől sem félt, sem tanítójának el nem ismert. Ifjúságától fogva szembe néz a halállal. Oly édes az igazságért meghalni. Így lett ő reformátor akarata ellen; oly reformátor, a ki ott kezdett reformálni, a hol a többiek félbehagyták. De az emberek általánosan elfogadták a háromság tanát. A ki ezt elveti vagy kigunyolja, az mindenütt felbőszíti a népet. Mióta Servét a háromság régi felfogásának ellensége lett, azóta nem szabad forrón szeretett Spanyolhonába lépnie. Neki, a ki gazdag lelki tehetségekkel volt felruházva, mint nagy századában kevesen, a ki minden téren korszakot alkotott, a melyen csak mozgott, futnia kell Báselből, Augsburgból, Straszburgból és Hágenauból. Még Lyons és Párizs is csak hamar szűkökké válnak neki. Századának semmi mértéke nem talál az óriáshoz. Csupán egy érsek, Palmier Péter Vienneben, értette meg őt. De Kálvin itt sem enged neki nyugalmat. Villanovanus Mihály eretnekséggel vádolva börtönbe vettetik. S midőn innen menekül, Genfben megégetik.

Tekintélytől ment, a milyen tán egy második nem volt a XVI-ik százban, de a hol a bibliai tanra sokat tartott, ott az aggodásig lelkiismeretes; majdnem határtalanul önzetlen, békeszerető, tanult és tanulékony; a csendes tanuló szobát feltétlenül több-

re becsülve a zajos piacznál, a szélsőségektől és szóvitától idegen, kifejezéseiben folytonosan változó, a dolog iránt szilárd; a szerencsében bátor, a szerencsétlenségben Istenben bizó, szilárd és gyermekiesen kegyes; egyház-hívó katolikus tizenhét éves koráig, a toulousei biblia fellelése után pedig haláláig szent irást hívó, szabad evangélikus, protestáns soha, de viszont nem is pápa-istenítő, s mint ilyen, aragoniai Servet y Reves Mihály ellenségévé tett egymás után mindenkit az ő szabad, feltétlen és tekintet nélküli bibliai radikálismusával. A népért élt, kutatott és azon segített; az örök boldogságért a legcsekélyebb dolgokat is tekintetbe vette, s mégis, Vienne kivételével, sehol sem maradhatott egy évnél tovább, hogy a máglyát eléje ne állították volna: mint egy salamandra (tűzgyík), a melynek eleme a tűz. Miként egy aragoniai oroslán a Jézus lábainál, a kinek az Istentől adott erő elégséges, a ki magasan áll a körulte végbement történetes dolgok felett, a kit a benne lakó királyi szellem vezetett, s hozzá volt szokva, hogy célját egy ugrással elérje, nem tudakozódik a körulte levő kietlen világról. Servét, a ki eredeti és genialis, majd feltaláló, majd felfedező, kortársaitól kigunyolt és félreismert, századára látszólag eredménytelen volt, csak a syrupokrol való tana őt, Ptolemaeus két kiadást ért, jó lelkiismeretével anynyival közelebb jutott az éghez, minél inkább eltaszította a föld magától. Ő, mint minden tudományban éles látású vizsgáló; tegnap tanítvány, ma tanító, holnap mester és minta, soha sem akart biblia-tanulónál nagyobb lenni. A minden vallásban, Zoroáster-nél, Mózes-nél, Trismegistus-nál, Plátó-nál, Krisztus-nál és Muhamed-nél levő igazságok iránti égető buzgalma, minden dologban mutatott becsületes egyenessége, a legnagyobb veszedelmekkel szemben tanusított férfiassága, nem szenteskedő, nem zavargó és lankadt, hanem fris, vidám, igaz keresztényi élete azt szülték, hogy a törvényszék előtt is mint tulajdonképi bíró jelent meg, a ki a lábai alatt levő rögnél tovább látott, tovább látott annál az arasznyi időnél, melyben ütere vert; tovább annál a kis földi világnál, a melyhez testének lélekzete tartozott. Szive embertársainál, feje az égben, karja isteni barátjának, Jézusnak, válla körül, szelleme Istennél: így emelkedik ki a halvány spanyol óriás századunkban a genfi vérpad felett, s azt kérdi a lángok közül: „Engem az én korom megvetett. Én az utóvilágért éltem. Érted-e, a mit én akartam és a miért meghaltam“?